

TERTİB

1981, III, 506-507; Menûnî, *Mezâhiru yakazati'l-Mağribi'l-ḥadis*, Beyrut 1405/1985, I, 132-133; II, 64-68, 85-115; E. Aubin, *Le Maroc d'aujourd'hui*, Paris 1994, s. 153-156; E. Dousté, "Abdü'laziz", *İA*, I, 62; G. Yver, "Fas", *a.e.*, IV, 484; Brahim Boutaleb, "Tartib", *EL* (İng.), X, 307-309; Muhammed Razûk, "Fîlâililer", *DİA*, XIII, 72; Allâl el-Hudeymî, "et-Tertîbü'l-'Azîzî", *Ma'lemetü'l-Mağrib*, Rabat 1415/1995, VII, 2316-2319.

İSMAİL YİĞİT

TERTİBÜ'L-MEDÂRİK

(ترتيب المدارك)

Kâdî İyâz'm

(ö. 544/1149)

Mâlikî mezhebine dair
fukaha tabakatı kitabı.

Tam adı *Tertîbü'l-medârik ve taqrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik* olup fukaha tabakatı türünün Mâlikî mezhebi tarihindeki en tanınmış örneğidir. Müellif kitabın ismini girişte belirtme de *eş-Şifâ'* adlı eseri için yazdığı bir icâzetnâmede bu şekilde geçer (Makkarî, IV, 350). Ayrıca oğlu Ebû Abdullah Muhammed eserin ismini açıkça kaydetmiştir (*et-Ta'rif*, s. 116; kitabın adının bazı kaynaklardaki farklı yazılışları için bk. Kâsım Ali Sa'd, I, 31-32). Eser bir girişle dört bölümden meydana gelir. Kâdî İyâz girişte kitabın yazılış amacı, kaynakları, tasnifi ve üslûbu ile Mâlikî mezhebinin yayıldığı coğrafya hakkında bilgi verir (*Tertîbü'l-medârik* [Rabat], I, 6-31). Asıl konuya giriş niteliğinde kaleme alınan mukaddimelerden oluşan ilk bölümde Medine'nin faziletleri, Medine ilim geleneği ve Medine âlimlerinin üstünlükleri, Medine icmâi, Medine ameli, Mâlikî mezhebini diğer mezheplerden üstün kılan yönleri ele alınır (*a.g.e.*, I, 32-104). İkinci bölüm Mâlik b. Enes'in menâkıbına ayrılmıştır. Mâlik'in hayatı, kişiliği, sosyal ve siyasî ilişkilerinin yanında özellikle ilmi şahsiyeti ve fıkıh anlayışı, hadis ve fıkıh alanlarındaki eğitim faaliyetleriyle başta *el-Muvaṭṭa'* olmak üzere eserlerine dair geniş bilgi verilir (*a.g.e.*, I, 104; II, 169). Bu bölüm İmam Mâlik'ten hadis, fikhî görüş ya da eserlerini rivayet eden hocaları, akranları ve öğrencilerinin adlarından oluşan altı tabakaya ayrılmış (ilk beşi bölgelere göre, sonuncusu alfabetik olarak tasnif edilmiş) bir listeye sona erer (*a.g.e.*, II, 170-224). Kâdî İyâz, Mâlik'ten rivayette bulunan 1300'den fazla kişiyi tanıttığı *Cemheretü ruvâti Mâlik* adlı eserinden özetlediğini söylediği bu listede yaklaşık 1000 isme yer verdiğini belirtir.

Kitabın yaklaşık dörtte biri hacmindeki bu iki bölümün ardından Mâlikî fakihleri-

nin biyografilerine yer verilen bölümler gelir. Bu kısım, İmam Mâlik'in yaşadığı II. (VIII.) yüzyılın ortalarından VI. (XII.) yüzyılın ilk çeyreğine kadar Hicaz'dan Endülüs'e İslâm dünyasının farklı bölgelerinde yaşayan ve Mâlikî mezhebinin gelişimine katkıda bulunan 1500'den fazla âlimin biyografisini içermektedir. İkinci bölümün sonundaki listede mevcut isimlerden Mâlik'e öğrencilik yapmış ve fakih olarak tanınmış olanlar onunla öğrencilik ilişkileri açısından üç tabakaya ayrılarak bu bölümde işlenir. Mâlik hayatta iken ilmiyle ön plana çıkan, ondan bir şekilde yararlanan ve kendisine yakın tarihlerde vefat edenler birinci tabakayı, uzun süre Mâlik'e öğrencilik yapan, onun fikhını sonraki nesillere aktaran, 802-850 yılları arasında vefat etmiş olanlar ikinci tabakayı, hayatının son yıllarında Mâlik'in derslerine katılmakla birlikte daha çok onun öğrencilerinden yararlanan ve 829-862 yılları arasında vefat edenler üçüncü tabakayı teşkil eder. İkinci tabakada İmam Şâfi'ye uzunca bir yer tahsis edilmesi dikkat çekicidir (*a.g.e.*, III, 174-195). Mâlik'in fikhını onun öğrencilerinden öğrenen ve 812-868 yılları arasında vefat edenlerle başlayıp yaklaşık üç buçuk asırlık dönemde yaşamış fakihlerin biyografilerini içeren dördüncü bölüm günümüze ulaşan *Tertîbü'l-medârik* nüshalarında on tabakaya ayrılmıştır. Ancak bir *Muhtaşarü'l-Medârik* nüshasında bu bölüm on birinci tabakayla sona ermektedir. Bu kısım son cildi neşreden Saîd Ahmed A'râb tarafından kitaba dahil edilmiştir (*a.g.e.*, VIII, 167-187). Kâdî İyâz'ın girişte hocalarına ve kendi akranlarına yer vereceğini söylediği halde bunların mevcut nüshalarda bulunmaması, kitaba son şeklinin verilemediğini ya da mevcut nüshaların eksikliğini akla getirmekle birlikte eser üzerine ihtisar çalışması yapan İbn Alvân'a göre Mâlik'in hocalarını almamasının sebebi daha sonra onlar hakkında *el-Ğunye* adıyla müstakil bir kitap yazmış olmasıdır (neşredenin girişi, VIII, 1-2; Kâsım Ali Sa'd, I, 33).

Üçüncü ve dördüncü bölümlerdeki tabakalardan her biri yaklaşık yarım yüzyıllık bir zaman dilimine tekabül etmekle beraber bir yüzyıl içinde yaşayan Mâlikî fakihlerinin hoca-talebe ilişkileri dikkate alınarak birbiriyle kesişim halindeki üç tabakaya ayrıldığı görülmektedir. Her tabakada yer alan âlimler kendi coğrafi bölgelerine göre tasnif edilmiş olup bölgeler içindeki biyografilerin dizilişinde sistematik bir yöntem benimsenmemiş, ancak mezhebe katkısıyla öne çıkanlar başta yer almış-

tır. Coğrafi bölgeler bütün tabakalarda şu sırayla tasnif edilmiştir: Medine, Hicaz / Mekke, Yemen, Irak ve diğer doğu illeri, Şam, Mısır (bazan Şam'dan önce), Tunus / Kayrevan, Kuzey Afrika'nın batı kesimi ve Fas, Endülüs. Bu tasnif büyük ölçüde Mâlik'in öğrencilerinin yayıldığı ve hocalarından aldıkları birikimi rivayet ettikleri bölgelerin kronolojik sıralamasını yansıtır. Bu bölgelerin tamamında Mâlik'in rivayet ve görüşlerini esas alan "sürekli" ilim ve fıkıh halkaları teşekkül etmediğinden bölgelerin isimleri bazı tabakalarda azalıp çoğalmaktaysa da Medine / Hicaz, Irak, Mısır, İfrîkiye ve Endülüs bütün tabakalarda öne çıkmaktadır. Mâlikî mezhebi tarihine dair eserlerde bu coğrafi tasnif esas alınarak mezhep içi ekollerden söz edilmektedir (meselâ bk. M. İbrâhim Ali, s. 62-81). Bu yaklaşım, Mâlik'in öğrencileriyle birlikte oluşan coğrafi bir ekolleşmeyi tesbit etmekle birlikte birebir coğrafi ekollerle eşleştirilemeyecek olan metodolojik farklılıkları ifade etmekte yetersiz, hatta yanıltıcıdır (Çavuşoğlu, s. 16-18, 65-67). Müellifin *eş-Şifâ'* için Endülüs'te iken yazdığı 7 Muharrem 532 (25 Eylül 1137) tarihli icâzet kaydında icâzet verdiği kitapları arasında *Tertîbü'l-medârik*'i de sayması (Makkarî, IV, 350) eserin bu tarihten önce tamamlandığını göstermektedir. Kâdî İyâz'ın fırsat bulamadığı için öğrencilerine okutamadığı (Ebû Abdullah Muhammed, s. 116) eserin müellif nüshası VIII. (XIV.) yüzyılda yaşamış Endülüslü fıkıh âlimi ve tarihçi Nübâhî'nin eline geçmiştir (*Târîhu kudâti'l-Endelüs*, s. 32, 46).

Öğrencilik yıllarında yaklaşık bir yıl süren (507-508) Endülüs seyahati dışında memleketi Sebte'den hiç ayrılmamış ve doğuya gitmemiş olan Kâdî İyâz'ın zengin bir kütüphanesinin bulunduğu anlaşılmaktadır. *Tertîbü'l-medârik*'i yazarken daha önce telif edilen belli başlı tarih, ricâl ve tabakat kitaplarından faydalanmıştır. Girişte listesini verdiği, sayıları altmışa ulaşan bu kitaplardan (*Tertîbü'l-medârik* [Rabat], I, 8-14, 28-30) en çok yararlandıkları, İbn Ebû Düleym Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî'nin *Kitâbü't-Ṭabakât fi men revâ 'an Mâlik ve etbâ'ihim min ehli'l-Emşâr*'ı, Darrâb el-Mısrî'nin *er-Ruvât 'an Mâlik*'i, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ömer et-Tüsterî'nin *Menâkıbü Mâlik*'i ve Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin *Ṭabakâtü'l-fukahâ*'sı ile Muhammed b. Hâris el-Huşenî'nin bazı eserleridir (*a.g.e.*, I, 6, 12; V, 269; VI, 150; sıkça atıf yaptığı diğer kaynaklar için bk. neşrede-

nin girişi, VI, 5-6; Muhammed et-Tâlibî, s. 27). Öte yandan III. (IX.) yüzyılın ortalarından itibaren Mâlikî fakihleri arasında hızla gelişen Şâfiî ve Hanefîler'e yönelik red-diye literatürü de Kâdî İyâz'ın dolaylı kaynakları arasındadır (*Tertibü'l-medârik* [Beyrut], neşredenin girişi, I, 27-28). Ancak bu eserlerin hiçbirisi bir Mâlikî mezhebi tabakatı niteliği taşımadığından Kâdî İyâz'ın eseri, türünün ilk ve en geniş kapsamlı örneğini teşkil ettiği gibi aynı zamanda Mâlikî mezhebini savunmak amacıyla yazılmış en önemli kaynak niteliği taşır (a.g.e., I, 28-29; Muhammed et-Tâlibî, s. 23, 41). Müellifin özellikle Mâlikî oluşları tartışmalı bazı Endülüslü ehl-i hadîs fakihlerini eserine dahil etmesi bir mezhep tabakatı meydana getirme gayretiyle açıklanabilir (Çavuşoğlu, s. 104-105, 118, 127-128). Kâdî İyâz'ın hem giriş kısmında mezhebin itikadî yönü hakkında verdiği bilgiler hem kaydettiği bazı biyografiler (başta Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Bâkîllânî) hem de birçok Mâlikî fakihini Eş'arîlik'le irtibatlandırmaya çalışması onun aynı zamanda bir Eş'arî-Mâlikî tarihi yazmaya çalıştığına işaret etmekte ve eserini kelâm tarihi açısından da önemli hale getirmektedir. Bu yönüyle benzer bir çabayı Şâfiî mezhebi için gösteren Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir ve Tâceddin es-Sübkî'ye öncülük ettiği söylenebilir.

Tertibü'l-medârik üslup ve metot açısından benzeri eserler arasında üstün niteliklere sahiptir. İyi bir tarihçi olduğu kadar hadisçiliğiyle de tanınan Kâdî İyâz çok farklı kaynaklardan derlediği zengin malzemeyi bir hadisçi titizliğiyle işlemiş, kişiler hakkında ricâl tenkidi yöntemini kullanmış, isimlerin doğru tesbitine önem vermiş, ihtilâflara işaret edip değerlendirmeler yapmış, bilhassa Mâlikî fakihlerine yöneltilen eleştirilere cevap vermiştir. Öte yandan topladığı bilgileri kitabın amacı doğrultusunda ayıklayıp özetlemiş, zaman zaman daha geniş bilgi için diğer kitaplara atıf yapmıştır (*Tertibü'l-medârik* [Rabat], VIII, 83). Bu sebeple eser yazıldığı tarihten itibaren bütün tarih ve tabakat yazarlarının ilgisine mazhar olmuş, alanında temel kaynak kabul edilmiştir. İbn Ferhûn'un *ed-Dibâcü'l-müzheb*'inden Muhammed Mahlûf'un *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye*'sine kadar yazılmış Mâlikî fukaha tabakatı literatürü *Tertibü'l-medârik*'i esas alarak daha sonraki dönemlerde yaşamış isimleri ilâve etmek suretiyle meydana getirilmiştir. Kâdî İyâz'ın Mağrib ülkelerinde yaygın olan, "İyâz olmasaydı Mağrib'in adı da kalmazdı" sözünde (a.g.e.,

neşredenin girişi, I, s. e) *Tertibü'l-medârik*'in de önemli rolü olmalıdır.

Kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunan *Tertibü'l-medârik* iki defa yayımlanmıştır Ahmed Bekîr Mahmûd'un Tunus'ta mevcut dört nüshaya dayanarak yaptığı üç ciltlik neşir (Beyrut 1967-1968) eksik ve yetersiz, indeks kısmı da karışık ve kullanışsızdır. Fas Kralı II. Hasan'ın desteğiyle Fas Evkaf Bakanlığı tarafından gerçekleştirilen diğer neşrin I. cildi Muhammed Tâvî et-Tancî (Rabat 1965), II, III ve IV. ciltleri Abdülkâdir es-Sahrâvî (Muhammediye 1966, 1968, 1970), V. cildi Muhammed b. Şerîfe (Muhammediye, 2. bs., 1983), VI, VII ve VIII. ciltleri Saîd Ahmed A'râb (Muhammediye 1981; Tıtvân 1982-1983) tarafından hazırlanmıştır. On yedi yılda tamamlanan bu yayında Fas'ta bulunan altı nüsha ile Madrid nüshası kullanılmış, yedi ciltlik Madrid nüshasının tasnifi esas alınmakla birlikte bazı değişiklikler yapılmış (*Tertibü'l-medârik* [Rabat], neşredenin girişi, IV, s. h), ayrıca Rabat el-Hizânetü'l-Haseniyye'de kayıtlı (nr. 672) bir *Muhtasarü'l-Medârik* nüshasındaki ilâveler kitabın sonuna eklenmiştir (a.g.e., VIII, 167-210). IV ve V. ciltler dışındaki her cildin sonunda indeks bulunmakla birlikte Juan Castilla *Tertibü'l-medârik*'te yer alan Endülüslüler için müstakil bir indeks hazırlamıştır (*Índices del Tartib al-Madârik: Biografías de Andalúsies*, Madrid 1992). Öte yandan Muhammed et-Tâlibî eserden sadece Tunuslular'a ait 173 biyografiyi bir araya getirip yayımlamıştır (*Terâcim Ağlebiyye müstahrece min Medâriki'l-Kâdî İyâz: Biographies aghlabides extraites des Madarik du Cadi İyad*, Tunis 1968). Eserine Fransızca bir giriş yazan Tâlibî *Tertibü'l-medârik*'in on bir farklı yazmasını kullanmış ve bunları diğer kaynaklarla mukayese ederek neşrettiği biyografileri âdetâ yeniden inşa etmiştir (Pellat, XVII/1 [Leiden], s. 95-96). Benzer bir çalışmayı Kâsım Ali Sa'd eserindeki bütün biyografiler için yapmıştır (*Cemheretü terâcimi'l-fukahâ'i'l-Mâlikiyye: el-Halkatü'l-ülâ ricâlü'l-Mâlikiyye min Kitâbi Tertibi'l-medârik*, Dübey 1423/2002). Fas neşrinin sonuna eklenen on birinci tabakadaki şahısları almayan ve Kâdî İyâz'ın bir biyografi içinde yer verdiği şahsın ailesinden olan bazı kimseler için müstakil biyografiler oluşturan Kâsım Ali, toplam 1477 biyografiyi alfabetik sıralamış ve her birinin *Tertibü'l-medârik*'teki tabakasına işaret etmiştir. Ayrıca biyografilerin içeriğini özetlemiş, başka kaynaklarla mukayese etmiş ve zaman zaman bu kaynaklarda verilen bilgileri ter-

cih etmiştir. Neşirler arasında isim ve nisbelerin yazılışlarındaki farklılıkların ötesinde önemli muhteva farklılıkları bulunduğundan *Tertibü'l-medârik*'ten daha sağlıklı biçimde yararlanabilmek için Tâlibî ve Kâsım Ali'nin çalışmalarına da başvurulmalıdır. Fas neşrindeki üçüncü tabakanın önemli bir kısmı ile (150 biyografi) dördüncü tabakanın tamamı eksik olan Ahmed Bekîr neşrinde toplam dokuz tabaka bulunur. Eser üzerinde çalışanların kanaatine göre bunun sebebi mevcut yazmalar arasındaki farklılıklar, bunların kaynağı da Kâdî İyâz'ın eserini öğrencilerine okutmamış ve yeterince tashih edememiş olmasıdır. Ayrıca Kâdî İyâz'ın yazısının bozuk ve okunaksız (İbn Ferhûn, s. 292), mevcut nüshaların da çok geç tarihli oluşu buna ilâve edilebilir (Muhammed et-Tâlibî, s. 43-50; Pellat, XVII/1 [1970], s. 95-97; *Tertibü'l-medârik* [Rabat], neşredenin girişi, I, s. kh-kt; VIII, 167, ayrıca neşredenin girişi, s. 2). Kâsım Ali Sa'd, eserin neşirlerinde mevcut ciddi hataların *Tertibü'l-medârik* ve muhtasarlarına ait bütün nüshalar üzerinde yapılacak titiz bir çalışmayla giderilebileceğini kaydeder (*Cemhere*, I, 19-20, 41-42).

Muhtasarlari. 1. İbn Hammâd (Hamâduh) el-Burnusî es-Sebtî, *Muhtasarü Tertibi'l-medârik*. Kâdî İyâz'ın akranı ve öğrencisi olan İbn Hammâd'ın bu çalışmayı Kâdî İyâz'ın sağlığında muhtemelen 530'lu yıllarda (1135-1144) yaptığı anlaşılmaktadır (a.g.e., I, 33, 51). Ezher Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunan eserde (nr. 208 [6097]; a.g.e., I, 44-45) İbn Hammâd tarafından Kâdî İyâz'a nisbet edilen, ancak mevcut *Tertibü'l-medârik* nüshalarında bulunmayan on birinci tabaka ile kendisinin eklediği zeyil niteliğindeki on ikinci tabakanın yanı sıra bazı ilâve biyografiler de bulunmaktadır. Kâdî İyâz'dan sonraki en meşhur Mâlikî tabakat yazarı olan İbn Ferhûn, *İhtişârü'l-Medârik* adıyla kaydettiği bu eseri temel kaynakları arasında sayar (*ed-Dibâcü'l-müzheb*, s. 445). Eser, İbn Hamîs Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Endelüsî tarafından *Menhecü's-sâlik fi'htişâri Muhtasarü'l-Medârik* adıyla ihtisar edilmiştir (Kâsım Ali Sa'd, I, 60). **2.** Ebû Abdullah Muhammed b. Reşîk el-Endelüsî, *Muhtasarü'l-Medârik*. İbn Hammâd'ın muhtasarından faydalanılarak kaleme alındığı anlaşılan bu eser de İbn Ferhûn'un kaynakları içinde ilk sırada yer alır (*ed-Dibâcü'l-müzheb*, s. 445). İbn Ferhûn'un *Tertibü'l-medârik*'i değil İbn Reşîk'in *Muhtasarı*'nı esas aldığı ve İbn Hammâd'ın eserinden de yararlandığı anlaşılmaktadır (Kâsım Ali Sa'd, I, 52-54). Rabat el-Hizâ-

TERTİBÜ'L-MEDÂRİK

netü'l-Haseniyye'de kayıtlı (nr. 672) müellifi belli olmayan ve içerdiği ilâve kısımlar Saîd Ahmed A'râb tarafından İbn Hammâd'a nisbet edilerek *Tertibü'l-medârik*'in sonuna eklenen *Muhtasarü'l-Medârik* nüshası Kâsım Ali Sa'd'a göre İbn Reşîk'in *Muhtasar*'ına aittir (a.g.e., I, 53).

3. Ebü Muhammed Abdullah b. Sehl el-Kudâî, *Mülaḥḥaş min tertibi Muhtasarü'l-Medârik (Tertibü Muhtasarü'l-Medârik ve ihtisâruh)*. Bazı kaynaklarda *İhtisârü'l-Medârik*, *Muhtasarü'l-Medârik* isimleriyle de kaydedilen eser İbn Hammâd'ın veya İbn Reşîk'in *Muhtasar*'ı üzerine yapılmış bir çalışma olup biyografiler önce alfabetik, ardından tabaka esasına göre yeniden düzenlenmiştir. Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır (a.g.e., I, 61-63; Mach, s. 401).

4. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Alvân el-Misrî, *Muhtasarü'l-Medârik*. 5. İbn Karâ Şehâbeddin Ahmed b. Ömer el-Hârizmî ed-Dimaşkî, *el-Müntekâ mine'l-Medârik*. *Tertibü'l-medârik*'in giriş kısımlarıyla rastgele seçilmiş bazı biyografilerin özetlendiği eserin bir nüshası Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'de kayıtlıdır (nr. 3863; Hâlid er-Reyyân, II, 695).

6. Necmeddin İbn Fehd, *Tertibü esmâ'i terâcimi'l-Medârik*. Eserdeki biyografiler, Mâlik'in öğrencileri ve diğerleri şeklinde iki bölüm halinde alfabetik sırayla yeniden tasnif edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik* (nşr. Ahmed Bekîr Mahmûd), I-III, Beyrut 1967-68, neşredenin girişi, I, 7-38; a.e. (nşr. Muhammed Tâvî et-Tancî v.dğr.), I-VIII, Rabat 1965-83, I, 3-193; ayrıca bk. M. Tâvî et-Tancî'nin girişi, s. e-lc; II, 13-225; ayrıca bk. Abdülkâdir es-Sahrâvî'nin girişi, s. e-d; III, 174-195; Abdülkâdir es-Sahrâvî'nin girişi, IV, s. h; V, 269; VI, 150; ayrıca bk. Saîd Ahmed A'râb'ın girişi, s. 3-8; VII, Saîd Ahmed A'râb'ın girişi, s. 3-4; VIII, 83, 167-210; ayrıca bk. Saîd Ahmed A'râb'ın girişi, s. 1-3; Muhammed b. Hâris el-Huşenî, *Aḥbârü'l-fukahâ' ve'l-muḥaddîsin* (nşr. M. L. Âvila – L. Molina), Madrid 1992, İspanyolca bl., s. XXXIV; Ebü Abdullah Muhammed, *et-Ta'rif bi'l-Kâdî 'İyâz* (nşr. Muhammed b. Şerîfe), Muhammediye 1402/1982, s. 116; Nübâhî, *Târiḥu kuḍâti'l-Endelûs* (nşr. Meryem Kâsım Tavîl), Beyrut 1415/1995, s. 32, 46; Burhâneddin İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb* (nşr. Me'mûn b. Muhyiddin el-Cennân), Beyrut 1417/1996, s. 292, 445; Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz* (nşr. Saîd Ahmed A'râb – Muhammed b. Tâvî), Rabat 1398/1978, IV, 348-350; Mahlûf, *Şecere-tü'n-nûr*, I, 226; Muhammed et-Tâlibî (M. Talbi), *Terâcim Aḡlebiyye müstahşere min Medâriki'l-Kâdî 'İyâz: Biographies aḡhlabides extraites des Madarik du Cadi 'İyâz*, Tunus 1968, Fransızca bl., s. 23-50; Hâlid er-Reyyân, *Fihrişü mahḥūḥatü Dâri'l-kütübî'z-Zâhiriyye: et-Târiḥ ve müḥākātüh*, Dimaşk 1393/1973, II, 695; R. Mach, *Catalogue of Arabic Manuscripts (Yahuda Sec-*

tion in the Garrett Collection Princeton University Library, Princeton-New Jersey 1977, s. 401; Beşîr Ali Hamed et-Türâbî, *el-Kâdî 'İyâz ve cūhūdüh fi 'ilmeyi'l-ḥadis: Rivâye ve dirâye*, Beyrut 1417/1997, s. 157, 415-430; Muhammed el-Beşîr Zâfir el-Ezherî, *el-Yevâḳitü's-şemîne*, Kahire 1420/2000, s. 7-10; M. İbrâhim Ali, *İştîlâhu'l-mezheb 'inde'l-Mâlikiyye*, Dübey 1421/2000, s. 62-81; Kâsım Ali Sa'd, *Cemheretü terâcimi'l-fukahâ'i'l-Mâlikiyye*, Dübey 1423/2002, I, 16-111; Ali Hakan Çavuşoğlu, *Irak Mâliki Ekolü (III.-V./IX.-XI. yy.)* (doktora tezi, 2004), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 16-18, 65-67, 104-105, 118, 127-128; Ch. Pellat, "al-Qadi İyad, Tartib al-madârik wa-taqrib al-masâlik li ma'rifat a'lâm madhab Mâlik", *Arabica*, XVII/1, Leiden 1970, s. 95-97.

ALİ HAKAN ÇAVUŞOĞLU

TERTÎL

(الترتيل)

Kur'ân-ı Kerim'in
tilâvet usullerinden en ağır biçimde
okumayı ifade eden tecvid terimi

(bk. TİLÂVET).

TERTİP

(bk. KAZÂ).

TERVİYE

(التروية)

Hac menâsikinin başlangıç vakti olan
zilhicce ayının sekizinci günü.

Sözlükte *terviye* "düşünmek, akıl yormak; sulamak, suya kandırmak" mânalarına gelir. *Terviye* gününün ilk anlama göre adlandırılmasıyla ilgili üç görüş kaydedilir. Birincisi bunu, Hz. Âdem'in Kâbe'yi inşa ettikten sonra tefekkürde bulunup rabbine yönelerek bu ameli karşılığında nasıl bir mükâfatı hak ettiğini sorması, Cenâb-ı Hakk'ın tavafın ilk şavtından itibaren günahlarının bağışlanacağını bildirmesi, Hz. Âdem'in mükâfatın artırılmasını talep etmesi üzerine Kâbe'yi tavaf eden evlatlarının da bağışlanacağı müjdesini alması, tekrar ısrar edince tavaf yapanların bağışlanmalarını diledikleri bütün mümin evlatlarının günahlarının bağışlanacağını öğrenmesiyle; ikincisi, Hz. İbrâhim'in *terviye* gecesi rüyasında oğlunu kurban ettiğini görünce rüyanın rahmandan mı şeytandan mı olduğunu düşünmesi, arefe gecesi de aynı rüyayı görünce rahmandan olduğunu anlamasıyla; üçüncüsü Mekke halkının *terviye* günü Mina'ya çıkıp orada ertesi gün Arafat'ta okuyacakları duaları düşünmeleriyle ilişkilen-

dirmiştir. *Terviye*nin ikinci anlamından hareketle de üç görüş ileri sürülmüştür. Bunlara göre Mekkeliler'in hacılar için su depo ettikleri ve arefeden bir gün önce hem hacılara hem hayvanlarına su vererek onları suya kandırdıkları, arefe gününe hazırlık olmak üzere Arafat'a su götürdükleri yahut günahkâr insanların susuz kimseler gibi Allah'ın rahmet deryasından kana kana içmeleri sebebiyle bu güne *terviye* adı verilmiştir (Râzî, V, 173). Eskiden Mina ve Arafat'ta su temininde güçlük çekilmesi ve Mekke'de bunun için gerekli hazırlığın yapılması sebebiyle bu güne *terviye* denildiğine dair yorum daha çok kabul görmüştür. Bu konuda ayrıca kelimenin "rivayette bulunmak" veya "görmek, göstermek" kökünden geldiği, *terviye* günü hac imamı Arafat'a çıkacak hacılara menâsikle ilgili bilgiler verdiği yahut Hz. Âdem'in Havvâ'yı bugün gördüğü veya Cebrâil'in Hz. Peygamber'e hac menâsikini bugün gösterdiği için *terviye* isminin verildiği söylenmektedir. Ancak bu yorumlar isabetli görülmemiştir (Aynî, *'Umde-tü'l-kârî*, VIII, 150).

Terviye hac menâsikinin ifasına başlanılan ilk gün olması bakımından önem taşır. Zilhiccenin sekizinci günü Mekke'de sabah namazını kılıp güneş doğduktan sonra Mina'ya gitmek, geceyi orada geçirmek, arefe günü güneş doğduktan sonraki zamana kadar Mina'da kalmak, böylece öğle, ikindi, akşam, yatsı ve sabah olmak üzere beş vakit namazı orada eda etmek sünnettir (Müslim, "Ḥac", 147; İbn Mâce, "Menâsik", 84; Dârimî, "Menâsik", 34). Eğer mümkün olursa Mina'da Hz. Peygamber'in konakladığı Hayf Mescidi'ne yakın bir yerde konaklamak sünnete daha uygundur. Temettu' haccına niyet edenlerin, yani umre yapıp ihramdan çıkanların -daha önce de hac için yeniden ihrama girmeleri mümkün olmakla birlikte- *terviye* günü ihrama girerek Mina'ya gitmek üzere yola çıkmaları da sünnettir. *Terviye* gününün cumaya rastlaması halinde zeval vaktine kadar Mekke'den ayrılmayan kimse cumayı eda etmeden Mekke'yi terketmemelidir. Çünkü bu namazı kılmak farz, Mina'ya çıkmak sünnettir. Cuma namazının fecrin doğuşuyla vâcip olacağını söyleyenlere göre de bu durum dikkate alınmalıdır. *Terviye* günü veya daha önce nâfile bir tavafın arkasından haccın sa'yi yapılabilir; fakat bu sa'yin ziyaret tavafından sonra yapılması daha faziletlidir. Temettu' haccına niyet edenler bu sa'yi ancak hac için ihrama girdikten sonra yapar-